

OLENA HAVRYLIUK

Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

ORCID: 0000-0001-8646-8234

gavryliukolena@gmail.com

Obraz mężczyzny i kobiety w katolickich epitafiach kresowych z XIX i początku XX wieku (na przykładzie Podola)

Streszczenie

Artykuł jest pokłosem badań inskrypcji nagrobnych z XIX – początku XX wieku na katolickich cmentarzach Podola. We wstępie przedstawiono krótką historię Podola, a także życia Polaków na ziemi podolskiej. Analizie poddano części fakultatywne inskrypcji, w których utrwalano nacechowaną aksjologicznie charakterystykę zmarłych kobiet i mężczyzn: pochodzenie, zajmowane stanowisko, relacje rodzinne i społeczne. Wyniki analiz pokazują zbiorowy obraz Polaków zapisany w inskrypcjach na podolskich cmentarzach – to, jakie cechy i zachowania były cenione we wspólnocie polskiej Podola. Porównanie zaznaczonych cech zmarłych męskiej i żeńskiej płci świadczy też o roli kobiet i mężczyzn pochodzenia polskiego na Podolu, o różnicy ich statusu w społeczeństwie, co dokumentują charakterystyki w wybranych inskrypcjach nagrobnych.

Słowa kluczowe: Kresy Południowo-Wschodnie, Podole, cmentarze katolickie, epitafium, inskrypcja nagrobna, funeralny obraz kobiety i mężczyzny

*Z niwy serc ludzkich najpiękniejsze kwiaty
spieszmy nam Stwórca zabrać w zaswiaty!*
(z nagrobku na cmentarzu w Szarogrodzie)

Wstęp. Polska ludność na Podolu

W latach sześćdziesiątych XIV wieku Podole włączono do Wielkiego Księstwa Litewskiego. Zachodnie Podole, ze stolicą w Kamieńcu Podolskim, Kazimierz III Wielki podporządkował Polsce. A. Jabłonowski pisał, że województwo podolskie składa się z Poboża, Podniestrza, „po zjednoczeniu z Koroną – ukraina dla całej Rusi «górej», Czerwonej, a jako taka, częściej, niż jej strony dalsze, głębsze, pustoszona wciąż a wciąż, wyludniona”¹. Jak zaznacza Katarzyna Sicińska,

¹ A. Jabłonowski, *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego*, t. IV: *Wołyń, Podole i Ruś Czerwona*, skład gł. w księgarni E. Wende i S-ka, Warszawa 1911, s. 171–172.

tu „zamieszkali – wskutek różnych procesów historycznych – Polacy i Rusini, zwani od XVII w. Ukraińcami”². Autorka podaje też, że „Kresy Wschodnie to pojęcie w kulturze polskiej o szczególnym charakterze i znaczeniu. To przestrzeń realna: geograficzno-historyczna, narodowościowa, kulturowo-językowa, ale też przestrzeń symboliczna: legendarno-mitologiczna, przez co nacechowana aksjologicznie. To obszar badań historycznych, socjologicznych, kulturowych, literackich i językowych”³. W badaniach językoznawczych ważny jest podział na odmianę południową i północną polszczyzny kresowej, która różni się pochodzeniem, składem etniczno-kulturowym. Omawiany obszar historycznego Podola reprezentuje Kresy Południowe. Charakteryzując obecną tu ludność polską, można zaznaczyć, że była niewielka „w porównaniu z głównym nurtem tytularnego narodu ukraińskiego w XIX i na początku XX wieku, zwłaszcza na Ukrainie Prawobrzeżnej”, ale „odznaczała się zwartością, strukturą społeczną, samodzielnością, działalnością rządową, społeczną i polityczną we wszystkich dziedzinach życia oraz silną pozycją w gospodarce, zwłaszcza w sektorze rolnym regionu i wszelkimi środkami bezpośrednio broniła swoich praw i wolności, czynnie uczestniczyła zarówno w polskim, jak i ukraińskim ruchu narodowyzwoleńczym i rewolucyjnym ruchu przeciwko rosyjskiemu samowładztwu”⁴. Autorzy monografii piszą: „jak się okazało, działalność Polonii Prawobrzeżnej Ukrainy w XIX – początku XX wieku pozostaje niedostatecznie zbadana w nauce historycznej w zakresie jej życia codziennego i działalności gospodarczej, ruchów społeczno-politycznych, polskiej konspiracji politycznej, a zwłaszcza zjawiska pogranicza kultur, wyraźnie wyrażającego się na terenie Prawobrzeżnej Ukrainy i jego wpływu na stosunki ukraińsko-polskie tego okresu”⁵. Pierwsi zainteresowali się w I połowie XIX wieku „istnieniem, położeniem i życiem polskiej mniejszości narodowej na terenie Prawobrzeżnej Ukrainy po likwidacji Rzeczypospolitej Obojga Narodów w 1795 r. i wcieleniu tego regionu do Imperium Rosyjskiego”⁶ historycy (J. Potocki, W. Marczyński, A. Przedziecki), pisarz J. Kraszewski i in. W drugiej połowie XIX – na początku XX wieku opracowano i wdrożono koncepcję tzw. Kresów Wschodnich⁷. Polszczyzna kresowa stała się też obiektem badań licznych językoznawców. Szczególnie ważne są badania socjolingwistyczne i lingwistyczno-kulturowe, skupione na różnych tekstach kultury z pogranicza. Świadczenia życia Polaków można także „przeczytać” na zabytkowych cmentarzach katolickich (polskich), na podstawie tego, co zostało utrwalone w inskrypcjach.

² K. Sicińska, *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, Łódź 2013, s. 22.

³ Tamże, s. 11.

⁴ С. Баженова, Л. Баженов, С. Оліпер, *На пограниччі культур. Культурне і громадсько-політичне життя польського населення Правобережної України у XIX – на початку XX ст.*, Кам’янець-Подільський 2020, s. 8.

⁵ Tamże, s. 7.

⁶ С. Баженова, Л. Баженов, С. Оліпер, dz. cyt., s. 14.

⁷ Tamże, s. 18.

Katolickie cmentarze na Podolu. Inskrypcje nagrobne jako funeralne charakterystyki Polaków

Przedmiotem badań będą wybrane inskrypcje nagrobne z cmentarzy Podola, analizowane ze względu na ich treść, a ściślej, „ze strony tej zawartej w nich nacechowanej aksjologicznie charakterystyki zmarłego, która – kreślona zwykle przez osoby najbliższe zmarłemu, tj. rodzinę, krewnych, przyjaciół – przynosi dokładniejsze jego określenie: ukazuje, kim był i jaki był zmarły”⁸. Materiał badawczy, jakim są dziewiętnastowieczne inskrypcje nagrobne z terenu Podola, został zebrany drogą osobistej eksploracji cmentarzy, ponadto w analizach wykorzystano teksty inskrypcji pochodzące z albumów *Mogilę pradziada ocal od zapomnienia* (2013, 2014).

W prezentowanym artykule podstawowe pojęcie to inskrypcja nagrobna, wymiennie nazywana epitafrum bądź napis nagrobny. W leksykonie osiemnastowiecznym utrwaliło się znaczenie epitafrum jako „nagrobek, który stawia się ku czci zmarłego, w celu utrwalenia pamięci o nim, zawierający jakąś inskrypcję, notującą datę śmierci i pochwałę cnót zmarłego”⁹. Paulina Mucha (opierając się na publikacjach J. Rećko) podaje, że „zasadniczym celem epigrafiki stało się bowiem zachowanie w pamięci osoby zmarłej, o co troszczyli się krewni i przyjaciele zmarłego, a także on sam. Ogromną wagę przykładano do utrwalenia osobowości nieboszczyka, zarówno bardziej, jak i mniej znanego większej społeczności”¹⁰.

Nadawca nagrobka starał się zaznaczyć najlepsze cechy charakteru zmarłego za życia, utrwalone w różnych częściach inskrypcji. Najczęściej są to inskrypcje onomastyczno-tekstowe, które zawierają elementy fakultatywne. W nich właśnie umieszczane są dodatkowe informacje, które tworzą funeralny obraz zmarłych osób. K. Długosz, wskazując na strukturę wewnętrzną inskrypcji nagrobnej, podaje relację: nadawca – podmiot – odbiorca. Badacz pisze: „ogniwem w strukturze inskrypcji jest jej najważniejszy element – podmiot komunikatu, czyli osoba zmarła. Pozycja podmiotu stanowi bowiem główny czynnik koordynujący strukturę inskrypcji: wyznacza punkt widzenia odbiorcy, który musi – przynajmniej w części – przyjąć w swojej interpretacji treści napisu perspektywę poznawczą, ideową, moralną podmiotu. Stanowi też ośrodek zainteresowań nadawcy i odbiorcy, scala wszystkie elementy treści napisu oraz motywuje charakter i sposób rozwijania wypowiedzi”¹¹. Zaznacza, że „każda inskrypcja posiada stałe składniki, które pełnią w niej określone funkcje, i jest adresowana do potencjalnego odbiorcy”¹².

⁸ I. Steczko, *Portret funeralny mężczyzny w świetle XIX-wiecznych inskrypcji nagrobnych z cmentarza Rakowickiego w Krakowie*, „Prace Komisji Językoznawczej BTN” 2011, nr XXI, s. 17.

⁹ Przywołuję za: J. Rećko, *Literackie epitafrum barokowe. Geneza i teoria gatunku*, Zielona Góra 1992, s. 11.

¹⁰ P. Mucha, *Epitafrum nagrobne jako forma pamięci o zmarłym*, „Asta Humana” 2014, nr 1, 5, s. 185.

¹¹ K. Długosz, *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językoznawczym*, wyd. II zmienione i rozszerzone, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 29.

¹² Tamże, s. 30.

Grażyna Balowska przyjmuje, że „inskrypcja nagrobna to napis umieszczony na nagrobku, komunikat językowo-ikoniczny o określonej, skonwencjonalizowanej strukturze”¹³.

W opisach inskrypcji historycznych z Podola przyjmują ustalenia i koncepcje lingwistyczno-kulturowych analiz napisów nagrobnych, które przedstawiają w swoich pracach Iwona Steczko i Kazimierz Długosz. Ich ustalenia najlepiej odpowiadają materiałowi historycznemu o potencjale kulturowym, który jest reprezentacją polskiej wspólnoty katolickiej.

Zgodnie z propozycją I. Steczko, „inskrypcja nagrobna to swoisty, mocno osadzony w tradycji typ tekstu kultury, gatunek mowy, który będąc wypowiedzią o złożonej intencji komunikacyjnej, pełni przede wszystkim funkcję informacyjno-komemoratywną – upamiętnia osobę zmarłego, dając świadectwo jego życia i śmierci”¹⁴.

Zdaniem K. Długosza, istotą inskrypcji jest to, że jest ona zapisana na grobie, czyli ma formę pisemną: „jest to krótki napis nagrobkowy, najczęściej wierszowany, a także utwór poetycki sławiący zmarłego, utrzymany w stylu takiego napisu, o kanonicznym szablonie, o elementach stałych i fakultatywnych, będący komunikatem językowym”¹⁵.

Celem artykułu jest ukazanie powtarzalnych cech tej charakterystyki kobiet i mężczyzn oraz pokazanie środków stylistycznych, które służą ich wyrażaniu. Będzie to próba odpowiedzi na pytania: jak żyli Polacy na Podolu, jakie wartości cenili u mężczyzn i kobiet? Informacje w napisach nagrobnych o stanowisku, zawodzie, pokrewieństwie itd. „mają pozytywną wartość dla nadawcy. [...] informacje owe zostały umieszczone nie dla każdego odbiorcy, tzn. odbiorcy potencjalnego, lecz dla mniejszego kręgu odbiorców, którym na takich informacjach o zmarłym zależy. [...] Pewne wyobrażenie o społecznym jego zasięgu daje analiza tych właśnie elementów fakultatywnych, które poprzez wyliczanie czy to pewnych cech, czy to pełnionych kiedyś przez zmarłego funkcji, posiadanych godności lokują go w określonej warstwie, grupie społecznej lub środowisku”¹⁶.

Obraz kobiety

Los kobiety w XIX wieku zamyka się najczęściej w kole rodzinnym. Dlatego na nagrobkach kobiet zwykle nie podawano charakterystyki zmarłej. Natomiast można odczytywać jej zasługi na podstawie tej części inskrypcji, która pisana była

¹³ G. Balowska, *Inskrypcje nagrobne jako element przestrzeni sepulkralnej (na przykładzie nekropolii zelowskiej)*, „Bohemistyka” 2014, nr 3, s. 273.

¹⁴ I. Steczko, *Językowe sposoby wyrażania aktu śmierci w dawnych inskrypcjach nagrobnych z cmentarza Rakowickiego w Krakowie*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” 2011, t. 6, s. 92.

¹⁵ K. Długosz, *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językoznawczym*, wyd. 2 zmienione i rozszerzone, Górzów Wielkopolski 2010, s. 15.

¹⁶ Tamże, s. 31.

w imieniu nadawcy: komu i od kogo ufundowano nagrobek. W zbiorze środków stylistycznych występują powtarzające się epitety przymiotnikowe, które łączą się z podaniem relacji rodzinnych, np.: „Ukochanej Matce”, „Ukochanej matce”, „Ukochanej córce”, „Najdroższej Matce”, „Wdzięczny syn dobrej i troskliwej matce”, „Najdroższej najukochańskiej żonie”. Epitety zaznaczają obraz kobiety jako: matki, siostry, żony, która były w życiu pozostałych członków rodziny i społeczności nieoceniona, dlatego pozostała w pamięci bliskich. Na rolę zmarłej może też wskazywać nazwanie nadawcy „ojciec” (nie rodzice, nie matka, lecz właśnie ojciec). Zmarła nastolatka była dla osieroconego ojca tą osobą, która cieszyła go, była „ukochaną”:

Ś. † P.
LEONTYNA
RADZICHOWSKA
UR. 1896 ZM. 1910 r.
UKOCHANEJ CÓRCIE
OJCIEC (Hniwań)

Na nagrobku Michaliny z Gnatowskich Gnatowskiej charakterystyką zmarłej jest zamieszczony cytat, który również podaje cechy charakteru kobiety, zmarłej w wieku 28 lat, po której zostały dzieci i „osierocony Mąż”. W tym napisie ważne jest podkreślenie sieroctwa nie tylko dzieci, ale i męża, którzy wnieśli „smutną pamiątkę”. Cytat o dobrej żonie jako skarbie jest podsumowaniem życia kobiety, które odeszła zbyt wcześnie. Jeszcze silniejszy akcent w charakterystyce stanowi zamieszczony cytat biblijny. Obraz kobiety jako żony sygnalizują też połączenia onomastyczne: z + nazwisko, z domu. Tego typu wyrażenia wskazują ponadto na pochodzenie z rodu szlacheckiego:

Osierocony Mąż
i dzieci **Żonie**
i Najlepszej Matce
Tę smutną wznosząc
Pamiątkę
Przechodnia proszą
o westchnienie do BOGA
za Duszę Michaliny
z Gnatowskich
GNATOWSKIEJ
Która przeżyw[szy]¹⁷
Lat 28.
Umarła d. 19 Listopada
1847 Roku
Kto znalazł Żonę dobrą
skarb znalazł
i wyczerpnie pociechę

¹⁷ Na nagrobku ostatnie litery słowa są nieczytelne, można jedynie domyślać się, że słowem pierwotnie tam umieszczonym było „przeżywszy”.

od PANA.
Ks. Prz. Poz. XVIII. (Horodkówka)

Cechą, którą uważano za bardzo ważną w charakterystyce zmarłej kobiety, była jej religijność. Wyraża ją przymiotnik „świętobliwa” wzmocniony zaimkiem dzierżawczym. Analizowana inskrypcja ma rozbudowaną część onomastyczną, ponieważ przed elementem informacyjnym (imię i nazwisko) umieszczona została formuła wstępna („tu leżą zwłoki”) oraz informacja o relacjach rodzinnych („nasza siostra”) i cesze zmarłej:

Tu leżą zwłoki
*Naszej świętobliwej*¹⁸
 Siostry Zofii
 Bobrowskiej
 żyła lat 64
 zmarła 19 19III 12 r.
 Pokój jej duszy (Krasne)

Niżej podana inskrypcja jest wzorem inskrypcji trójczłonowej: rozbudowanej, składającej się z kilku części. Część onomastyczna odpowiada informacyjnemu kanonowi, następną część ma formę dialogu mężczyzny z żoną, w którym uzewnętrzniła swoje uczucia do zmarłej i żal z powodu jej odejścia. Tekst skierowany do zmarłej częściowo jest powtarzalny, wierszowany; takie teksty można odnaleźć, chociaż nie często, na cmentarzach Podola. K. Syrnicka, pisząc o epigrafice nagrobnej na Wileńszczyźnie, zauważa: „Podobnie jak w Koronie, wierszowanie nagrobne na ziemi wileńskiej było przejawem kultury szlacheckiej, któremu przyświecała chęć uroczystego przemawiania o zmarłym, żalobie i śmierci”¹⁹. To samo potwierdza się na Podolu. Nadawca wykorzystał fragmenty powtarzanego w innych inskrypcjach tekstu, żeby podkreślić swój ból, stratę za pomocą połączeń „co miałem najdroższego”, „dni przeszłości”, których „szkoda”. Powtórzenie połączenia słów „szkoda mi dni przyszłości”, „szkoda nas obu” wskazuje, że i dla niego życie już straciło sens, on będzie „smutny aż do grobu”. Zmarła młoda kobieta cieszy się, że „krótkie jest życie”: „czekajcie chwil”, „które złącza”²⁰ razem, „na wieki! Na wieki”. Charakter tej stylizowanej rozmowy jest bardzo emocjonalny ze strony nadawcy, natomiast ze strony podmiotu (zmarłej) bardziej filozoficzny. Ten napis wzbudza współczucie u odbiorcy z powodu utraty kochanej, bo Stwórca „z niwy serc ludzkich najpiękniejsze kwiaty” zabrał „w zaświaty”. W ostatniej części nadawca metaforycznie charakteryzuje zmarłą, która była „promieniem słonecznym” ogrzewającym jego życie, tym światłem, które daje życie. Nadawca używa inicjałów J.B.:

¹⁸ Świętobliwy ‘odznaczający się religijnością, pobożnością, bogobojny’, *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, <https://doroszewski.pwn.pl/haslo/%C5%9Bwi%C4%99tobliwy/>.

¹⁹ K. Syrnicka, *Polska epigrafika nagrobna na Wileńszczyźnie. Tradycja i współczesność*, Wilno–Lublin 2001, s. 311.

²⁰ Taki zapis występuje w oryginale inskrypcji.

Ś. † P.

Jozefa Kwasniewska

z BIERNACKICH

Żyła lat 20

Umarła 10 Grud. 1906 r.

Prosi o Zdrowaś Marja

Co miałem najdroższego

W tym się grobie mieści:

Śmierć sroga zabrała

Nie wzięła boleści!

Szkoda mi dni przeszłości

Ach! Szkoda nas obu!

Bądź szczęśliwa w wieczności

Jam smutny do grobu.

Z niwy serc ludzkich

Najpiękniejsze kwiaty

Spiesz nam Stwórca

Zabrać w zaswiaty!

Do krainy nieznanej

Anioł śmierci zaprasza:

Gdzie Syn Niepokalanej

Wszystkie smietki rozprasza

Nie płaczcie więc drodzy

Bo krótkie jest życie.

A ja choć adchodzę²¹

Lecz znów obaczycie

W modlitwie z nadzieją

zarazem

Czekajcie chwil kryjące

powieki,

I które złącza nas razem

Na wieki! Na wieki.

Tyś była promieniem słonecznym

Ogrzewające me chmurne życie

Ach! Upraś aby snem wiecznym,

Bóg złączył mnie z tobą me dziecko.

J.B.

(Szarogród)

Nagrobna inskrypcja z cmentarza w Chmielniku charakteryzuje zmarłą w stosunku do wszystkich jej bliskich i znajomych: „chciała być dla wszystkich wszystkim”. Jej życie było zachowaniem do innych z „miłością” i całe „życie było miłością”. Zwraca też uwagę fakt, że oddawała innym swoją miłość, choć sama „mężnie krzyż niosła”, bo „ufała” Jezusowi. Nadawca swoje emocje wobec zmarłej wyraża powtarzającym się epitetem „najukochańsza”:

Wszystkiem dla wszystkich ona być chciała:

Cale jej życie było miłością,

Mężnie krzyż niąsąc, Tobie ufała,

²¹ We wszystkich inskrypcjach cytowanych w artykule zachowałam oryginalny zapis.

O Jezus bądź jej wieczną światłością.
Mąż najukochańszej Zonie. (Chmielnik)

Niżej podany tekst wykorzystuje typowe słowa modlitwy „wieczny odpoczynek Racz Jej dać Panie”, uzupełnione wskazaniem zasług zmarłej: „za jej dobre uczynki w ciągu całego życia”. Użycie dużej litery w zaimkach osobowych („Jej”, „za Jej”) świadczy o szczególnym szacunku dla umapiętnianej osoby:

Ś. † P.
Magdalena
BITNER
żyła lat 74
um. 18 Czerwca 1907 r.
Wieczny odpoczynek
Racz Jej dać Panie
*za Jej dobre uczynki
w ciągu całego życia* (Janów)

Na cmentarzu w Latyczowie zachował się cały rząd nagrobnych płyt rodziny Bietkowskich-Leszczyńskich. Charakterystyce zmarłej kobiety służy inskrypcja ufundowana przez wnuków. Użycie wielkiej litery w zaznaczeniu więzi rodzinnej, a przede wszystkim użycie przymiotnika „droga” we wspomnieniu o zmarłej opisują ją jako troskliwą i dobrą kobietę:

Ś. † P.
MARYJA
z
NOSALEWSKICH
LESZCZYŃSKA
żyła lat 70 um. d. 4
Czerwca 1858 r.
Wieczny pokój Jej duszy
Droga Babko (Latyczów)

W inskrypcjach z Podola na nagrobkach kobiet podkreślano głównie ich cnoty moralne. Takie wskazania zamieszczane były w części onomastyczno-tekstowej inskrypcji, w której zaznaczono też nadawcę. Cnoty moralne mogły być wyrażane przymiotnikami, które podawały również osobiste emocje w stosunku do zmarłej (drogiej, najukochańszej). Takich wyrazów używano w stosunku do bardzo bliskiej osoby. Innym sposobem budowania obrazu zmarłej kobiety było utrwalanie szerszej charakterystyki w części tekstowej inskrypcji (dobre uczynki, miłość do innych, świętobliwość itp.). Dla pozytywnego wizerunku zmarłej używano także cytatów biblijnych.

W inskrypcjach kobiet z XIX – początku XX wieku faktycznie nie ma wprost wskazanych śladów wykonywanych przez nie zawodów lub działalności publicznej. Kobieta to matka, żona, siostra, córka. Rolą kobiety było wychowanie w religijności dzieci, wnuków i troska o nie. Polki na Podolu oprócz życia w miłości rodzinnej, dobroczynności, były wsparciem dla bliskich i znajomych, były „wszystkiem dla wszystkich”, często razem z rodziną „mężnie krzyż” niosły. „Ciężkie losy życia” spotykały Polaków po rozbiorach Polski w XVIII wieku, po

powstaniach w XIX wieku w Imperium Rosyjskim. To właśnie kobieta była najczęściej podporą w rodzinie, a jej życiowym celem było „podtrzymywanie wiary, wychowanie w duchu polskiego patriotyzmu swoich dzieci i wnuków”²².

Obraz mężczyzny

Wiek XIX dla Polski i Polaków był szczególnie trudny, a rola mężczyzn w różnych wydarzeniach zaznaczona została na nagrobkach. I. Steczko wskazuje, że na obraz funeralny mężczyzny składa się to, „jakie fakty z życia mężczyzn uważano za szczególnie nobilitujące, jakie zalety w ich postawie i zachowaniu podnoszono”²³. W katedrze kamienieckiej na tablicy inskrypcyjnej poświęconej Karolowi Sulimie, który pełnił funkcję syndyka kościoła, wyrzeźbiono takie zdanie: „Ukochał ojczyznę, ludność i prawdę”. Te słowa służą charakterystyce zmarłego, wskazują na patriotyzm i prawość charakteru.

W podolskich inskrypcjach zmarłych mężczyzn obligatoryjnie podawano pochodzenie społeczne jako cechę nobilitującą. Służyły temu tytuły takie, jak hrabia (połączenie „z hrabi”) albo honorujący tytuł Jaśnie Wielmożny. Obraz zmarłego wzmocniano dodatkową charakterystyką, np. pełnionych obowiązków, oraz zaznaczeniem, że przeżył swoje życie „czcigodnie” (z godnością, według zasad moralnych):

Jasnie Wielmożny
M I C H A Ł
G Ł O S K O W S K I.
*Chorąży*²⁴ *powitu Płoskierowskiego przeżył-*
*Szy Czcigodnie*²⁵ lat
72. przeniósł się do-
Wieczności d: 9 Marca
1854 roku (Czarny Ostrów)

Za życia mężczyzna zasłużył na szacunek, a po śmierci jego zwłoki też pozostawały „czcigodnymi”:

Pamięć czcigod
Nym Zwłokom
Zmarłemu Ro

²² O. Havryliuk, *Cechy i funkcje nadawcy dziewiętnastowiecznych inskrypcji nagrobnych na katolickich cmentarzach Podola*, „Białostockie Archiwum Językowe” 2022, nr 22, s. 173.

²³ I. Steczko, *Portret funeralny mężczyzny w świetle XIX-wiecznych inskrypcji nagrobnych z cmentarza Rakowickiego w Krakowie* [w:] *Język, rytuał, pleć*, „Prace Komisji Językoznawczej BTN”, nr XXI, red. M. Cieszkowski i J. Szczepaniak, Bydgoszcz 2011, s. 18.

²⁴ Chorąży: 1. ‘stopień wojskowy pośredni między starszym sierżantem a podporucznikiem; też: wojskowy mający ten stopień’ 2. ‘osoba, która podczas uroczystości niesie sztandar swojej jednostki wojskowej, szkoły lub organizacji’ 3. ‘w dawnej Polsce urzędnik, któremu była powierzona chorągiew państwowa, nadworna lub ziemska’, *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 2015, s. 93.

²⁵ Czcigodny ‘zasługujący na wielki szacunek’, tamże, s. 113.

Ku 1845 Miu sa
Sierpnia 9 dnia
Ś. P. Wincente
Laskowskiemu
Który przechod-
Nia prosi o iedno
Pozdrowienie
Anieliesie

(Mołczany)

W inskrypcji z Braclawia nie ma wskazania na tytuł zmarłego, jest jednak informacja, do jakiego herbu należał. Inskrypcja wyróżnia się tym, że nie zawiera informacji o imionach, datach urodzenia i śmierci. Można przypuszczać, że albo ktoś obcy zajmował się pogrzebem i ufundowaniem nagrobka, albo napis wyryto później, kiedy nikt nie pamiętał tych szczegółów. Mogła być także inna przyczyna, np. uczestnictwo w powstaniach; wtedy rodzina celowo nie podała informacji, bo carskie władze rodzinom, których członkowie wspierali powstańców albo uczestniczyli w powstaniach, zabierały majątki, odbierały szlacheckie pochodzenie, zmieniając na obywatelski stan. Prawdopodobna wydaje się jeszcze jedna wersja: osoby szlacheckiego pochodzenia zostawiały testamenty (z zapisami) o miejscach pochówku, napisach na nagrobkach, czasem podkreślali, że po śmierci tytuł, stanowisko nie są potrzebne:

Tu spoczywają
Bracia
UŁANOWICZE
Herbu Sulima

(Braclaw)

Walki Polaków na Podolu przeciw Imperium Rosyjskiemu utrwaliły się w inskrypcjach. Grobowa kaplica rodziny hrabiów Sobańskich opowiada o losach mężczyzn tej rodziny: rodziny szlacheckiej i szlachetnej. Jedni byli zesłani do Tobolska i Kostromy za uczestnictwo w powstaniu 1863 roku, inni za pomoc powstańcom poddani represjom, jeszcze inni zamordowani przez bolszewików:

†
D. O. M.
ALEKSANDER
SOBAŃSKI
SYN ALEKSANDRA
I MELANII z URUSKICH
UR. 1834 W CENEWIE
ZM. 1872 W MAJĄTKU
CHOMENKI
*REPRESJONOWANY I WIĘZIONY
PRZEZ WŁADZE CARSKIE
ZA POMOC UDZIELONĄ
POWSTAŃCOM 1863*

(Kaplica rodowa na cmentarzu w Czeczelniku)

Ważnym elementem charakterystyki zmarłego mężczyzny jest zaznaczenie pełnionych za życia funkcji, wykonywanego zawodu, zajmowanego stanowiska,

wykształcenia, zawodowego zaangażowania i in.²⁶ Dlatego tylko wskażę funkcję tego typu nazw jako ważnych dla społeczeństwa i docenianych.

Inskrypcja z Litynia nie podaje zawodu, ale wyraźną informację, że zmarły miał kolegów i przyjaciół, był przez nich szanowany, był dobrym przyjacielem, „żył dla drugich” i był „kochany przez rodzinę”. Imiesłowy „Kochany”, „Szanowany” napisane wielką literą podkreślają duży szacunek do zmarłego:

JAN SAWICKI
ur. 1831 r. zmarły 1893 r.
żył dla drugich Kochany przez rodzinę
Szanowany przez kolegów i znajomych
Niech w Bogu spoczywa (Lityń)

Ponieważ zawód lekarza był bardzo prestiżowy, a zwłaszcza jeżeli zmarły miał stopień naukowy, to taką informację podawano w inskrypcji. Jak pokazuje poniższy przykład, wykorzystano język łaciński (język medycyny w XIX wieku), bo prawdopodobnie nadawcy w ten sposób chcieli podkreślić naukowy status zmarłego, profesora Akademii Medyczno-Chirurgicznej w Piotrogradzie:

Memoriae
VIKTORIS BESSERI;
Academiae Medico-Chirurgicae
Petropolitanae [...] professoris
Natus A.B. MDCCXXV d. XV Apr.m.obitur. (Braclaw)

Inskrypcje na grobowcu rodziny Sobieszczańskich w Pikowie upamiętniają kilka osób z tej rodziny. Pierwsza poświęcona została Ignacemu Nałęcz-Sobieszczańskiemu, druga jego synowi, trzecia podaje informację o kobiecie z tej rodziny, czwarta zaś jest informacją o nadawcy („z Sobieszczańskich Hr. Ledochowska”). Szacunek do zmarłego wyraża zaznaczenie pełnienia obowiązków marszałka. Główny akcent niesie zwrot „służył ziomkom” (ziemianom), który charakteryzuje zmarłego jako człowieka szanowanego, pracowitego, doświadczonego; nazwisko wskazuje na szlacheckie pochodzenie:

IGNACY NAŁĘCZ-
SOBIESZCZAŃSKI
MARSZAŁEK P. WINNI
CKIEGO SŁUŻYŁ ZIOMKOM
LAT 30 ZM. 1865 r. 20 AUG.
PROSI
O ANIOŁ PAŃSKI
[...] (Pików)

Podobnie jak w inskrypcjach poświęconych kobietom, tak i w napisach nagrobnych upamiętniających mężczyzn powtarzają się przymiotniki wskazu-

²⁶ O sposobach nobilitacji zmarłego na katolickich cmentarzach Podola traktuje szerzej artykuł: O. Havryliuk, *Sposoby nobilitacji zmarłego w historycznych polskich inskrypcjach nagrobnych na katolickich nekropoliach z Podola – nazwy zawodów i stanowisk*, „Studia Slavica”, XXVI/1, Ostrava 2022, s. 85–104.

jące na przynależność do rodziny, na uczucia pozostałych członków („drogiemu mężowi”, „najdroższemu mężowi”, „najdroższemu mężowi i ojcu”, „drogiej pamięci ojca”, „ukochanemu synowi”, „Najlepszemu synowi i bratu”, „nieodżałowanej pamięci Zaczemu Mężowi i Ojcu” i in.). Zarówno w wyżej podanej inskrypcji, jak i w następnej nadawca używa przymiotnika „zacny”²⁷ („zacny mąż”, „zacna dusza”, „zacny”). Warto zaznaczyć, że przymiotnik ten odnotowano w inskrypcjach poświęconych mężczyznom; stosowano go wyłącznie dla ich charakterystyki. W tej inskrypcji łączą się przymiotniki, które wskazują różne emocje – szacunek i miłość, a jednak tworzą jedność („drogiemu”, „zaczemu”):

Ś. † P.
 JAN KROMEL
 URODZ. D. 13 Stycz. 1845 R.
 ZMARŁ D. 7 LIST. 1898 R.
 DROGIEMU I ZACNEMU
 MĘŻOWI STAWIAM TĘ
 PAMIĄTKĘ. PROSZĘ O
 WESTCHNIENIE DO BOGA (Janów)

Ś. † P.
 HERONIM
 SWIRSKI
 ŻYŁ LAT 53
 ZM. 7 KWIETNIA 1914 r.
 NAJDRÓŻSZEMU MĘŻOWI
 I OJCU
 POKÓJ JEGO DUSZY (Mołczany)

Przykładem inskrypcji, która wskazuje na męczeństwo, tragiczne zakończenie życia, jest napis na cmentarzu w Kitajgorodzie. Ten cmentarz ma ludowy charakter, napisy charakteryzują język i wykształcenie mieszkańców. Pochowany jest ofiarą przestępstwa, co wzbudza emocje do niego jako człowieka z czystym sumieniem, któremu zabrano życie. Ten efekt wzmacnia data urodzenia i śmierci, gdy pamiętamy o historycznych czasach:

D. O. M.
 Ś. † P.
 Feliks
 DRUMEREC-
 KIE rod. 1881
 † 1921 r. 5 Wrz.
 zabite nie-
 wiadomem
 człow. (Kitajgorod)

Obraz mężczyzny budowano także przez zaznaczenie stopnia wojskowego, wskazanie zasług, nagród albo podanie informacji o uczestnictwie w wojennych wydarzeniach:

²⁷ Zacny ‘szlachetny, uczciwy człowiek’, *Słownik języka polskiego PWN...*, s. 1244.

D. O. M.

Benedykta Sarneckiego Kawalera
Orderów Krzyża Wojskowego i Legij
Honorowej Żył Lat 58 25 kwie [...] (Czercze)

Zakończenie

Życie polskiej ludności, a także cechy cenione w tej etnicznej grupie na Podolu można charakteryzować, analizując inskrypcje nagrobne na zabytkowych cmentarzach katolickich. Kobiety były związane z domem, wychowaniem dzieci i wnuków, ale cechami ważnymi były też: zachowanie tradycji, języka polskiego, wiary, wychowanie w duchu polskości. Najczęściej obraz kobiety wyrażają epitety „droga”, „najdroższa”, „kochana” w części końcowej, w której prezentuje się nadawca, albo w tekstowej, gdzie również te przymiotniki-epitety i metafory tworzą obraz kobiety. Kobieta razem z rodziną znosiła trudne losy Polaków w Imperium Rosyjskim, była mężna, troskliwa, dobra wobec bliskich, a siłą dodawała jej wiara, ufność w Bogu.

Wspólnota polska na Podolu w XIX i na początku XX wieku „odznaczała się [...] samodzielnością, działalnością rządową, społeczną i polityczną we wszystkich dziedzinach życia”²⁸. Tu ważną rolę odgrywali mężczyźni, na co wskazują i co utrwalają omawiane teksty inskrypcji. Zaznaczano w nich najczęściej pochodzenie szlacheckie, zawód, wykształcenie, zaangażowanie w sprawy zawodowe. Życie mężczyzn wypełniała działalność społeczna i zawodowa, służba innym ludziom i ojczyźnie. Ważne było także informowanie o trudnym losie zmarłych, o ich tragicznej śmierci. Z obrazem mężczyzny-Polaka wiąże się użycie przymiotników, które wskazywały na osobiste uczucia nadawcy, podobnie jak w inskrypcjach kobiet, ale niektóre z nich były zarezerwowane wyłącznie do napisów poświęconych mężczyznom („szlachetny”, „zacny”). Dla zbudowania obrazu kobiety przywoływano w inskrypcjach cechy moralne, a w przypadku mężczyzny przede wszystkim pochodzenie, pełnione obowiązki, zawody. Używanie odpowiednich zwrotów i form językowych w inskrypcjach dla charakterystyki wspólnoty polskiej żyjącej na Podolu w XIX – na początku XX wieku świadczy „o przynależności do tego samego europejskiego kręgu kulturowego”²⁹. Jednakże inskrypcje z Podola mają cechy właściwe dla nagrobków z Kresów Południowych (Wschodnich), o czym świadczą m.in. informacje o uczestnictwie w powstaniach, walkach o niepodległość Polski.

Bibliografia

Баженова С., Баженов Л., Оліпер С., *На пограниччі культур. Культурне і громадсько-політичне життя польського населення Правобережної України у XIX – на початку XX ст.*, Кам’янець-Подільський 2020.

---

²⁸ С. Баженова, Л. Баженов, С. Оліпер, dz. cyt., s. 8.

²⁹ К. Sicińska, dz. cyt., s. 317.

- Balowska G., *Inskrypcje nagrobne jako element przestrzeni sepulkralnej (na przykładzie nekropolii zelowskiej)*, „Bohemistyka” 2014, nr 3, s. 273.
- Długosz K., *Inskrypcje nagrobne w ujęciu językoznawczym*, wyd. II zmienione i rozszerzone, Gorzów Wielkopolski 2010.
- Grzenia J., *Słownik nazw geograficznych z odmianą i wyrazami pochodnymi*, Warszawa 2008, s. 234.
- Havryliuk O., *Cechy i funkcje nadawcy dziewiętnastowiecznych inskrypcji nagrobnych na katolickich cmentarzach Podola* [w:] *Białostockie archiwum językowe*, nr 22, Białystok 2022, s. 173.
- Havryliuk O., *Sposoby nobilitacji zmarłego w historycznych polskich inskrypcjach nagrobnych na katolickich nekropoliach z Podola – nazwy zawodów i stanowisk*, „Studia Slavica”, XXVI/1, Ostrawa 2022, s. 85–104.
- Jabłonowski A., *Pisma Aleksandra Jabłonowskiego*, t. IV: *Wołyń, Podole i Ruś Czerwona*, skład gł. w księgarni E. Wende i S-ka, Warszawa 1911, s. 171.
- Mucha P., *Epitafium nagrobne jako forma pamięci o zmarłym*, „Acta Humana” 2014, nr 1, 5, s. 185.
- Rečko J., *Literackie epitafium barokowe. Geneza i teoria gatunku*, Zielona Góra 1992, s. 11.
- Sicińska K., *Polszczyzna południowokresowa XVII i XVIII wieku (na podstawie epistolografii)*, Łódź 2013, s. 22.
- Steczko I., *Językowe sposoby wyrażania aktu śmierci w dawnych inskrypcjach nagrobnych z cmentarza Rakowickiego w Krakowie*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Linguistica” 2011, t. 6, s. 92.
- Steczko I., *Portret funeralny mężczyzny w świetle XIX-wiecznych inskrypcji nagrobnych z cmentarza Rakowickiego w Krakowie*, „Prace Komisji Językoznawczej BTN” 2011, nr XXI, s. 17.
- Syrnicka K., *Polska epigrafika nagrobna na Wileńszczyźnie. Tradycja i współczesność*, Wilno–Lublin 2001, s. 311.

The image of a man and a woman in Catholic borderland epitaphs from the 19th and early 20th centuries (based on the example of Podolia)

Abstract

The article examines tombstone inscriptions from the 19th – early 20th centuries in Catholic cemeteries in Podolia. The introduction presents a short history, as well as the life of Poles, and the characteristics of the Polish population of the period. Optional parts described and examined, in which the characteristics of deceased men and women are given. In selected inscriptions there are characteristics of the dead, which are marked axiologically. Origin, positions held, family and social relations are analysed. The result of such analyzes are images of Poles – men and women recorded in inscriptions in Podolia cemeteries. The comparison of the marked features of the male and female deceased testified to the role of women and men of Polish descent in Podolia, the difference in their role in society, and the difference in the characteristics given in tomb inscriptions.

Keywords: South-Eastern Borderlands, Podolia, Catholic cemeteries, epitaph, tombstone inscription, characteristics of deceased men and women

Olena Havryliuk, działaczka społeczna (Winnica, Ukraina). Prezes organizacji społecznej Konfederacja Polaków Podola XXI wieku od 2009 r. Ukończyła studia filologiczne na kierunkach język ukraiński i literatura (Winnica, Ukraina, 1984), język polski i literatura (Drohobycz, Ukraina, 2013). Ukończyła studia w Szkole Doktorskiej (językoznawstwo) Uniwersytetu Jana Długosza w Częstochowie (wrzesień 2023 r.). Przedmiotem badań są inskrypcje nagrobne na zabytkowych cmentarzach katolickich na Podolu w XIX – początku XX wieku: aspekt językowo-kulturowy. Autorka ponad 15 artykułów na ten temat. Organizatorka naukowych międzynarodowych konferencji i konkursów.